

Maldžieva, Vjara

Моделът на дискретните процеси като средство в преподаването на темпоралността в българския език

Opera Slavica. 2013, vol. 23, iss. 4, pp. 261-278

ISSN 1211-7676 (print); ISSN 2336-4459 (online)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/129033>

Access Date: 17. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

МОДЕЛЪТ НА ДИСКРЕТНИТЕ ПРОЦЕСИ КАТО СРЕДСТВО В ПРЕПОДАВАНЕТО НА ТЕМПОРАЛНОСТТА В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Вяра Малджиева (Торун)

Резюме:

Предмет на статията е онагледяването на значението и употребата на българските глаголни форми в процеса на преподаването. Проблемът е съществен, защото е най-тясно свързан с изграждането на българския текст, включително и в аспекта на неговата граматическа правилност. Разглеждат се възможностите с помощта на мрежите на Петри да бъдат илюстрирани: а. значенията на отделните глаголни форми в рамките на темпоралната система на българския език; б. значенията на формите в наративен текст; в. употребата на формите като средства за комуникативно йерархизиране в рамките на наративната система.

Ключови думи: темпоралност, български език, преподаване, мрежи на Петри

The Model of the Discrete Processes as a Way of Teaching Temporality in Bulgarian Abstract:

The subject of this article is visualization of meaning and use of Bulgarian verb forms in the process of teaching. The problem is important because it is most closely connected with building of the Bulgarian text, including aspects of its grammatical correctness. The paper deals with the possibilities of using Petri nets to illustrate: a. meanings of different verb forms within the temporal system of the Bulgarian language, b. meanings of forms in narrative text; c. use of the forms as a means of communicative hierarchization within the narrative system.

Key words: temporality, Bulgarian, teaching, Petri nets

Значението и употребата на българските глаголни форми за време се отнасят – наред с определеността – към най-трудните проблеми в преподаването на българския език като чужд. Проблемът е съществен, защото е същевременно най-тясно свързан с изграждането на българския текст, включително и в аспекта на неговата формална (граматическа) правилност. Трудността нараства, когато българският език се преподава на носители на езици, които имат само тричленна система от форми за време.

Наблюденията показват, че особена трудност представлява не толкова образуването на глаголните форми, колкото осъзнаването на техните значения в различни типове контексти, тъй като в езиковото съзнание на обучаваните липсва формализирано – и поради това явно – различяване преди всичко на ред темпорални отношения. Този факт може да има различни методически следствия. Едно от тях, което се защитава в тази работа, е че темпоралните отношения трябва да бъдат по някакъв начин онагледени, представени на обучаваните, независимо от формализацията им в дадения (в случая българския) език.

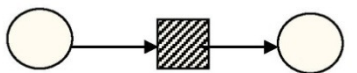
Възможност за такова онагледяване предлагат логическите теории на дискретните процеси. Една от тях – т. нар. мрежи на Петри, приложена от В. Косеска и А. Мазуркевич (срв. Косеска-Тошева, Мазуркевич, 1988, срв. също Косеска-Тошева, Малджиева, Пенчев, 1996) при съпоставителното описание на темпоралността в полски и български език, по наше мнение е приложима като илюстративен модел в дидактиката.

Основни понятия в мрежите на Петри

Основните за мрежите на Петри и за този модел понятия *събитие* и *състояние* (в което се намира неговият *носител*, *обект*) се разбират в духа на теорията на дискретните процеси приблизително така:

– Събитие – непродължително, представлява преход между две състояния (с известно опростяване за примарен изразител на събитието може да се приеме глаголната лексема от свършен вид):

Фиг. 1.

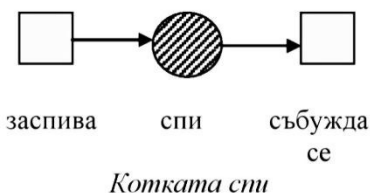

върви   влиза   в стаята е
към   в стаята
стаята

Котката влиза в стаята

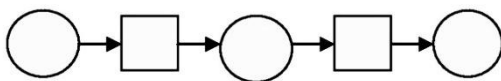
– Състояние – продължително (характеризира се с продължителност) и е двустранно ограничено от събития (с известно опростяване за примарен изразител на състоянието може да се приеме глаголната лексема от несвършен вид):

Фиг. 2.

– Редица от събития и състояния – събития и състояния, които следват едно след друго:

Фиг. 3.

Темпоралното отношение на събитията и състоянията в една редица е **предходност – следходност**.

– Събитията могат да бъдат коинцидентни, т.е. завършващи или започващи едно състояние:

Фиг. 4.

(*вървяха заедно, после*) Тя си тръгна за вкъщи, а той тръгна на мач.

Тя се върна от пазар, а той се върна от работа (и двамата са вкъщи).

– Състоянията могат да бъдат коекзистентни, т.е. протичащи в едно и също време (започващи или завършващи с едно и също събитие):

Фиг. 5.

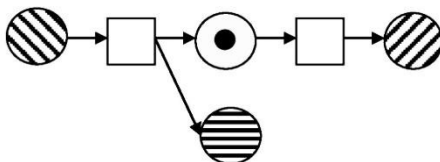
(излязоха от къщи) Тя отива на пазар, а той се връща от пазар, а той отива на мач. (прибраха се вкъщи)

Темпоралното отношение между коекзистентните състояния е **едновременност**.

(Коинцидентните събития и коекзистентните състояния, които имат един и същ носител, могат да се представят в мрежите съответно като едно събитие или едно състояние.)

– Редиците, съдържащи коинцидентни събития или коекзистентни състояния, образуват мрежи. Едно от състоянията в мрежата е **състоянието на говорене**, което е едновременно със състоянието *сега* (носител и на двете състояния е говорещият, срв. ‚аз-тук-сега-говоря‘):

Фиг. 6.

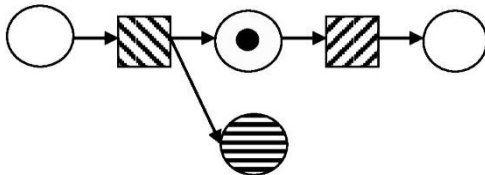
Вчера ходих в София, днес си почивам, а утре ще ходя в Пловдив.

Приложен към естествения език, символният графичен запис на мрежите на Петри позволява дадена ситуация да бъде представена като своего рода игра върху планшет, на който езиково изразените събития и състояния, съставляващи съдържанието на изречението, са белязани (напр. със штрих)¹. Това илюстрира факта, че една и съща извънезикова ситуация може да бъде представена от различни изречения и съответно от мрежи, различаващи се

¹ Тук и по-нататък липсата на штрих означава езиково неизразено събитие/състояние (което можем да реконструираме въз основа на своите фонови знания).

както по отношение на езиково изразените събития, така и по отношение на мястото на състоянието на говорене. Срв.:

Фиг. 6а.

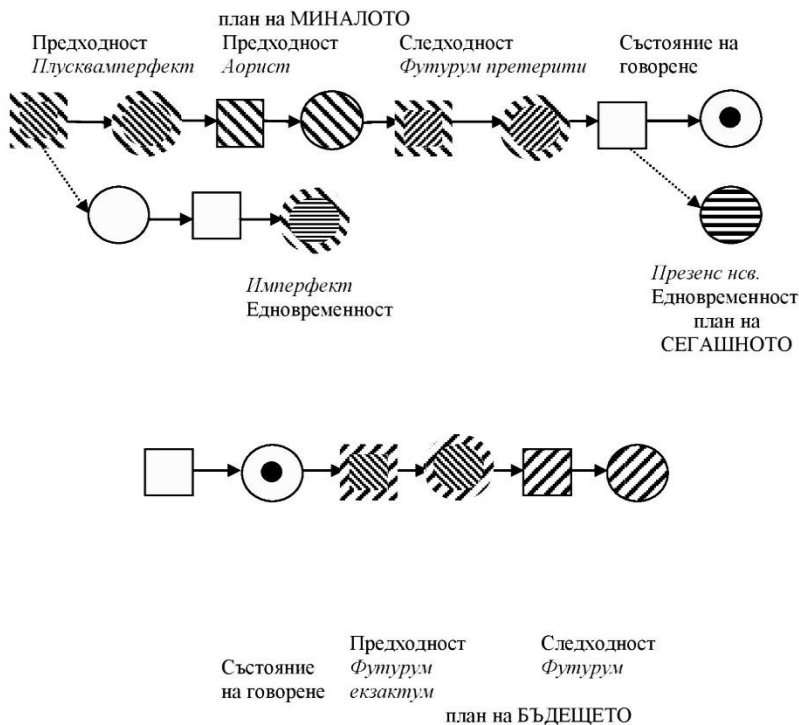
Вчера се върнах от София, днес си почивам, а утре ще тръгна за Пловдив.

Така разбираните понятия *събитие* и *състояние*, както и отношенията между тях, позволяват също по-нататък с помощта на мрежите на Петри да бъдат илюстрирани: а. значенията на отделните глаголни форми в рамките на темпоралната система на българския език; б. значенията на българските темпорални форми в наративен текст, т.е. в рамките на т. нар. системи за разказ. Мрежите на Петри позволяват също да бъде демонстрирана и комуникативната йерархия, която говорещият установява в рамките на наративната система чрез избора на форми за основни и съпътстващи събития и състояния.

Основни значения на отделните глаголни форми в рамките на темпоралната система на българския език

Това са значенията, отбелязвани в граматиките на българския език. С мрежите на Петри те могат да бъдат илюстрирани примерно така:

Фиг. 7.

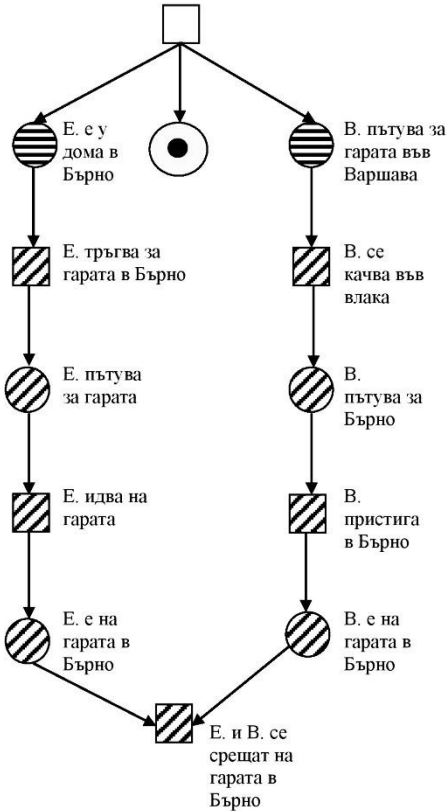
(Тук и по-нататък темпоралните отношения са обозначени с помощта на различни шрихи: спрямо състоянието на говорене (проста ориентация): едновременност; предходност; следходност; спрямо друго състояние и/или събитие (сложна ориентация): едновременност; предходност; следходност – събитията и състоянията могат да бъдат и съответно графично обозначени чрез двойно шрихиране, указващо допълнително отношението на ориентационното състояние и/или събитие спрямо състоянието на говорене.)

Ето един пример на сравнително проста ситуация, която може да бъде използвана за упражняване на осъзнаването на темпоралните отношения преди още да са изучени техните формални изразители², както

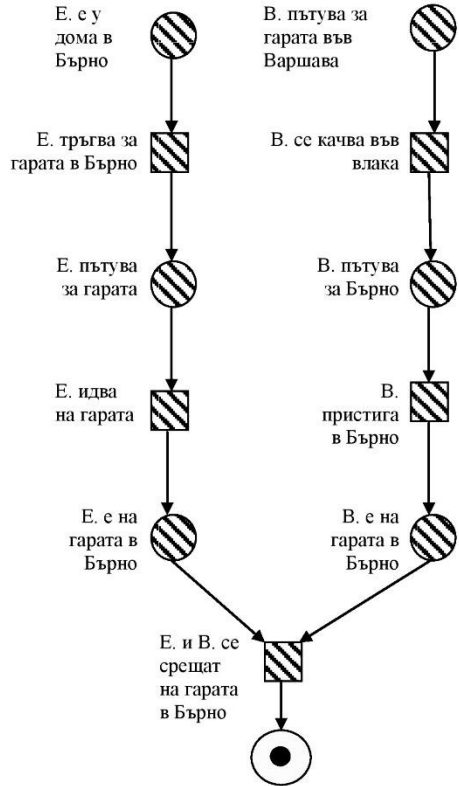
² В този случай обучаваните могат (след като са получили информация за значението на отделните темпорални форми, напр. с помощта на мрежовото представяне,

и впоследствие за упражняване в подбор на подходящи форми при трансформация на текст в различни темпорални планове: В. (Малджиева) пътува от Варшава и пристига в Бърно, където я посреща Е. (Крейчова).

Фиг. 8а.

Фиг. 8б.

Текстът, образуван по тези мрежи, включва само форми на времена с проста ориентация – сегашно и бъдеще време (фиг. 8а.) и аорист (фиг. 8б.), при което чрез промяна на мястото на говорещия могат да се образуват

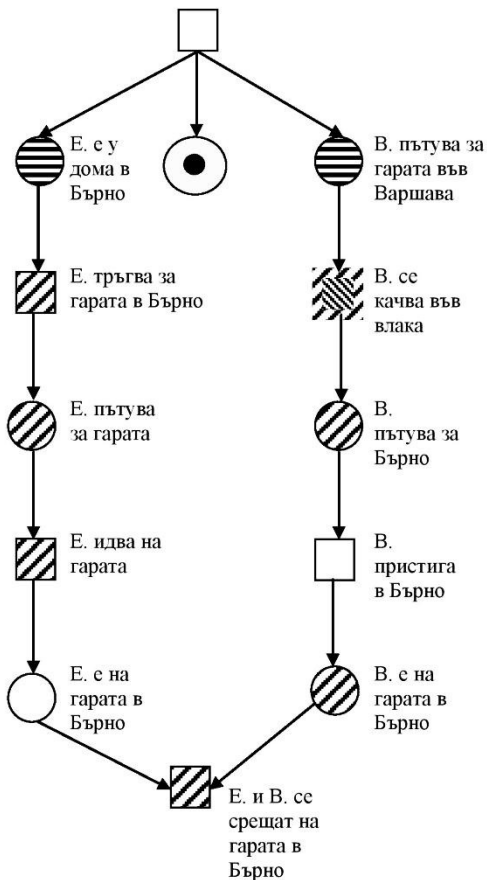
показано на фиг. 7.) да правят теоретичен (виртуален) избор на форма, без все още да строят реален текст на български език. С известна доза хумор този род упражнения могат да бъдат определени като „упражнения на сухо“.

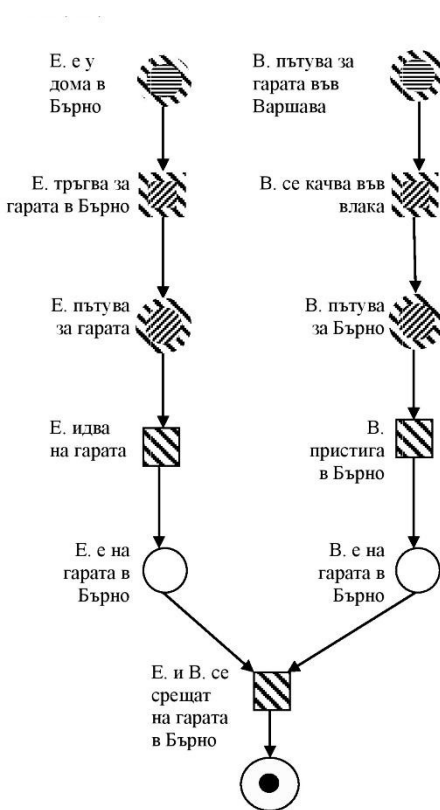
ситуации, чиито езиков изказ предполага комбинации от времената с проста ориентация.

Ситуация, включваща същите състояния и събития, може впоследствие да стане основа за по-сложен текст, в който част от тях са пряка ориентирани по отношение на състоянието на говорене, а част – по отношение на някои от съставлящите състояния/събития. Срв. напр.:

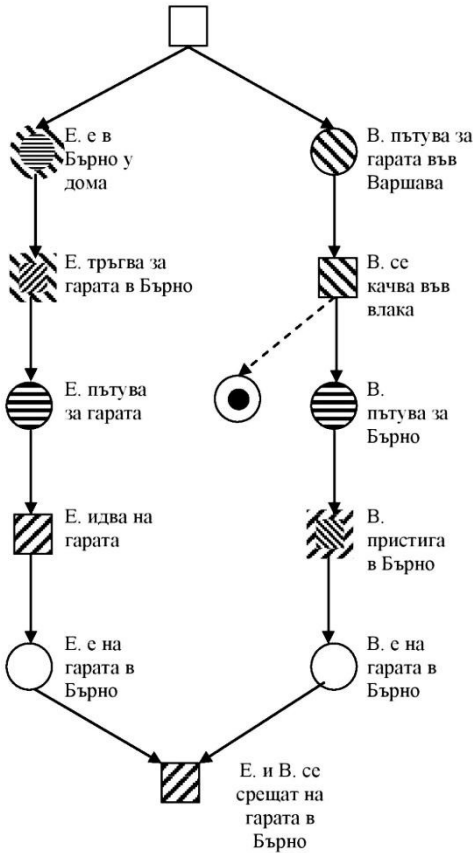
Фиг. 8в.

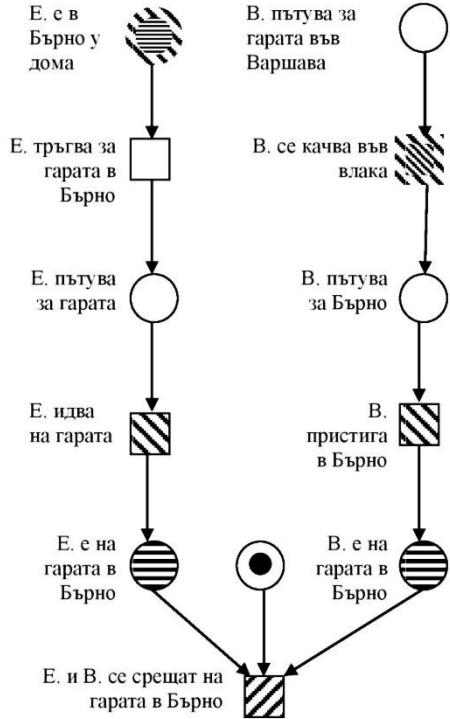
Фиг. 8г.

Фиг. 8д.

Фиг. 8е.

В новите текстове ще се появят изречения като следните:

Когато Е. тръгне за гарата в Бърно, В. ще се е качила на влака за там. ... Е. ще дойде на гарата, после и В. ще бъде там и така те ще се срещнат (фиг. 8в.).

Е. беше у дома в Бърно, докато В. беше пътувала за гарата във Варшава. После Е. се беше тръгнала от къщи и беше пътувала за гарата в Бърно, а В. се беше качила на влака и пътуваше за там (фиг. 8г.).

Е. беше у дома в Бърно и щеше да тръгва за гарата. В. пътуваше за Варшава и там се качи на влака за Бърно. Сега Е. и В. пътуват за гарата в Бърно – едната с трамай, а другата с влак. Докато Е. стигне до гарата,

В. ще е пристигнала и т. ще се срещнат там (фиг. 8д.). *Е. и В. са на гарата в Бърно и след малко ще се срещнат. Е. беше у дома в Бърно, оттам дойде на гарата, а В. се беше качила на влака във Варшава и също пристигна на гарата в Бърно* (фиг. 8е.).

Значение на формите за време в рамките на система за разказ

Употребата на българските глаголни форми с темпорално значение е и текстово обусловена. Тя е свързана с функционалната (стиловата) и жанрова разновидност на текста. Така в наративните текстове (или наративните фрагменти от текстове) глаголните форми функционират свързано, като образуват системи от четири елемента (т. нар. системи за разказ – Мутафчиев, 1961). Тези системи са организирани около формата, изразяваща събитие или състояние, което е пряко ориентирано спрямо състоянието на говорене (основно събитие или състояние), и други три форми – за събития или състояния, които са съответно едновременни, следходни и предходни по отношение на първото (второстепенни, придружаващи събития или състояния).

Претериталните наративни системи са маркирани и с модалните опозиции ‚очевидец : неочевидец на предмета на комуникацията‘ и ‚директен : индиректен комуникат‘³.

И така, в българските наративни текстове се наблюдават следните системи от глаголни форми⁴:

³ Тази употреба на глаголните форми и нейното преподаване излизат извън рамките на настоящото изследване.

⁴ В наративните текстове за минали ситуации изборът на система от глаголни форми е обусловен също и от принадлежността на текста към разговорния или научния текст. Тук няма да се спираме по-подробно на този проблем. Ще отбележим само, че в този смисъл типовете текстове в българския език могат най-общо да бъдат характеризирани в зависимост от: а. наличието или отсъствието на наративна система и б. наличието или отсъствието на една или друга наративна система. Срв.:

Тип текст:	Системи от глаголни форми:
художествен текст	наличие на всички системи
текст от точните науки	отсъствие на системи
текст от хуманитарните науки	отсъствие на системи А, В
административен текст	наличие на система Б2

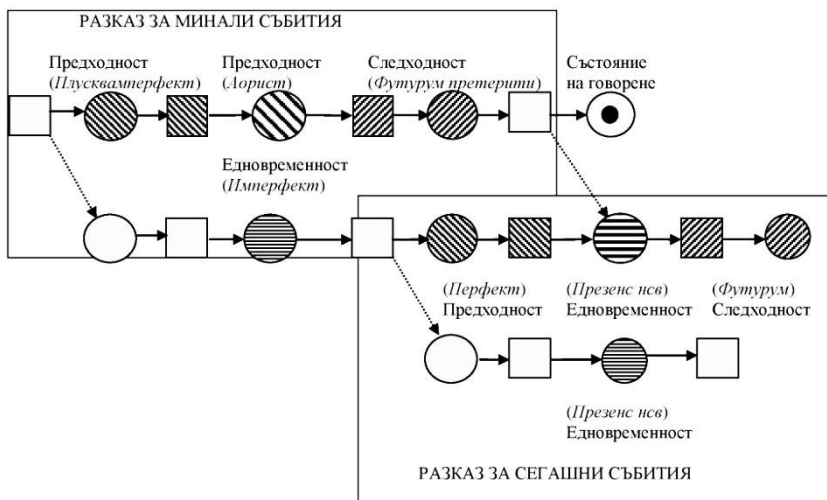
Виж Малджиева 2002.

глаголни форми:	за основно събитие			
	за второстепенни събития		следходно	
		предходно	едновременно	следходно
в разказ:				
за минали събития:				
A1. очевидец (conclusiva)	(aoristos) <i>четох</i>	(plusquam perfectum) <i>бях чел</i>	(imperfectum) <i>четях</i> (<i>четейки</i>)	(futurum praeteriti) <i>щях да чета</i>
B1. убеден невидетел	<i>чел съм,...</i> <i>чел е,...</i>	<i>бил съм чел,...</i> <i>бил е чел,...</i>	<i>четях съм,...</i> <i>четях е,...</i> (<i>четейки</i>)	<i>щях съм да чета,...</i> <i>щях е да чете,...</i>
B2. (синонимна: т. нар. сегашно историческо) (indirectiva)	(praesens imperf.) <i>чета</i>	(perfectum) <i>чел съм,...</i> <i>чел е,...</i>	(praesens imperf.) <i>чета</i> (<i>четейки</i>)	(futurum) <i>ще чета</i>
V. невидетел, предаващ чужд разказ	<i>чел съм,...</i> <i>чел,...</i>	<i>бил съм чел,...</i> <i>бил чел,...</i>	<i>четях съм,...</i> <i>четях,...</i> (<i>четейки</i>)	<i>щях съм да чета,...</i> <i>щях да чете,...</i>
за сегашни събития:				
A2. очевидец	(praesens imperf.) <i>чета</i>	(perfectum) <i>чел съм,...</i> <i>чел е,...</i>	(praesens imperf.) <i>чета</i> (<i>четейки</i>)	(futurum) <i>ще чета</i>

В мрежите на Петри системите за разказ изглеждат така⁵:

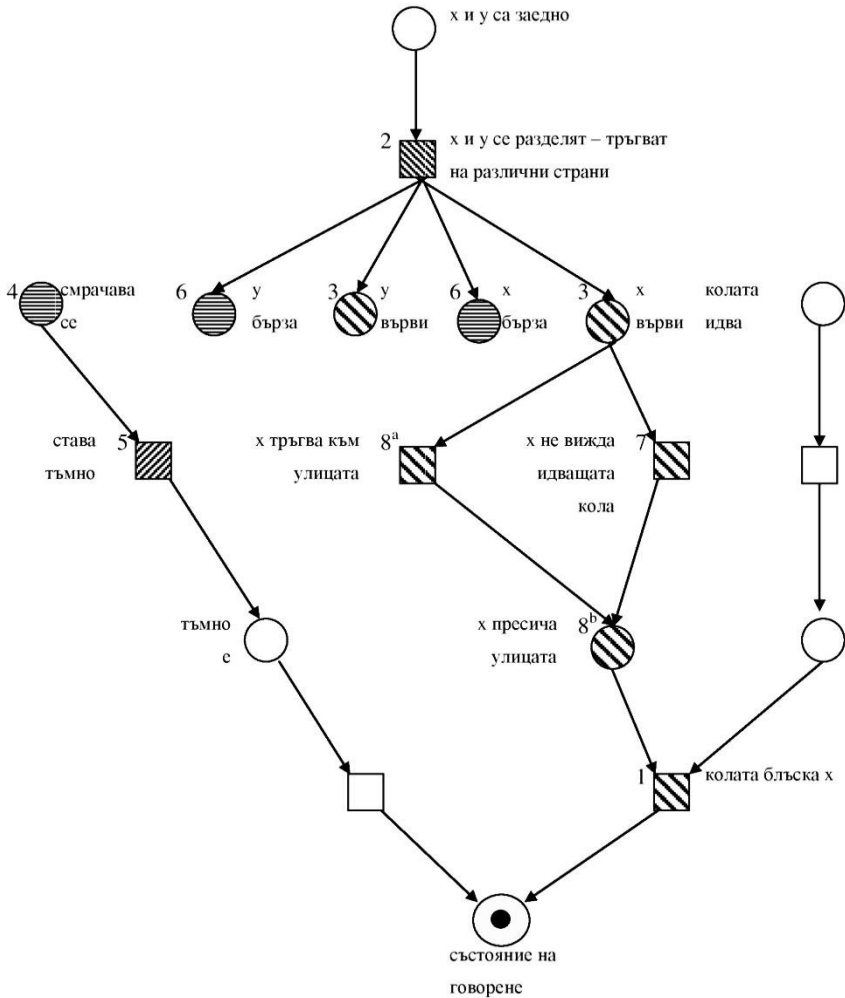
⁵ В схемата в скоби са посочени формите за време в свидетелските системи A1 и A2.

Фиг. 9.

Мрежовото представяне на съдържанието на една примерна нарация може да изглежда по този начин:

Фиг. 10.

Един от възможните текстове по илюстрираната ситуация е този:

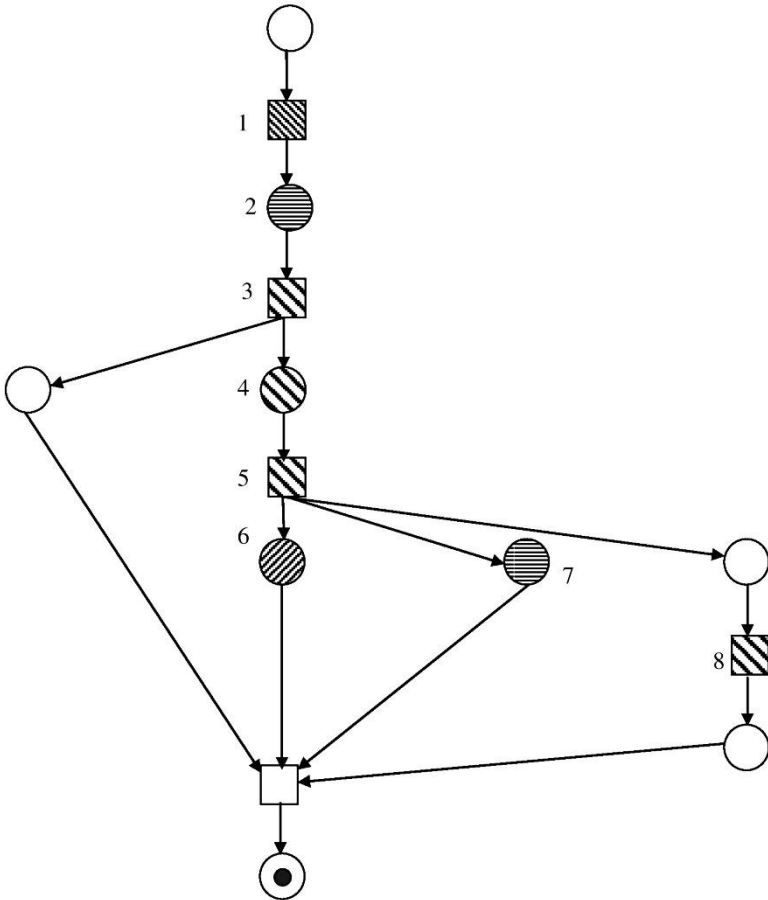
- (1) Всичко стана за миг. (2) Двамата мъже вече се бяха разделили. (3) (След разделята) всеки тръгна на различна страна. (4) Смрачаваше се. (5) Скоро щеше да се стъмни. (6) Те бързаха. (7) В тъмното единият от тях не забеляза идващата кола и (8) тръгна да пресича улицата...

Комуникативна йерархия на състоянията и събитията в рамките на наративната система

Формите в системите за разказ са същевременно и комуникативно натоварени, тъй като изборът на пряко ориентираното събитие или състояние му определя първо място по важност сред съобщаваните, като отрежда на непряко ориентираните ролята на своеобразен обстоятелствен фон, на който се придвижва наративния сюжет. Иначе казано, запазвайки естествената (извънезикова) поредност на събитията и състоянията, чрез избора на някое от тях за основно, отправителят може да ги представи по различен начин с оглед на комуникативните си цели.

И тук мрежите могат да илюстрират различни избори и да станат основа за образуване съответно на различни текстове от обучаваните. Следващите мрежови представяния илюстрират ситуация, включваща едни и същи събития и състояния, различно комуникативно йерархизирани в текста.

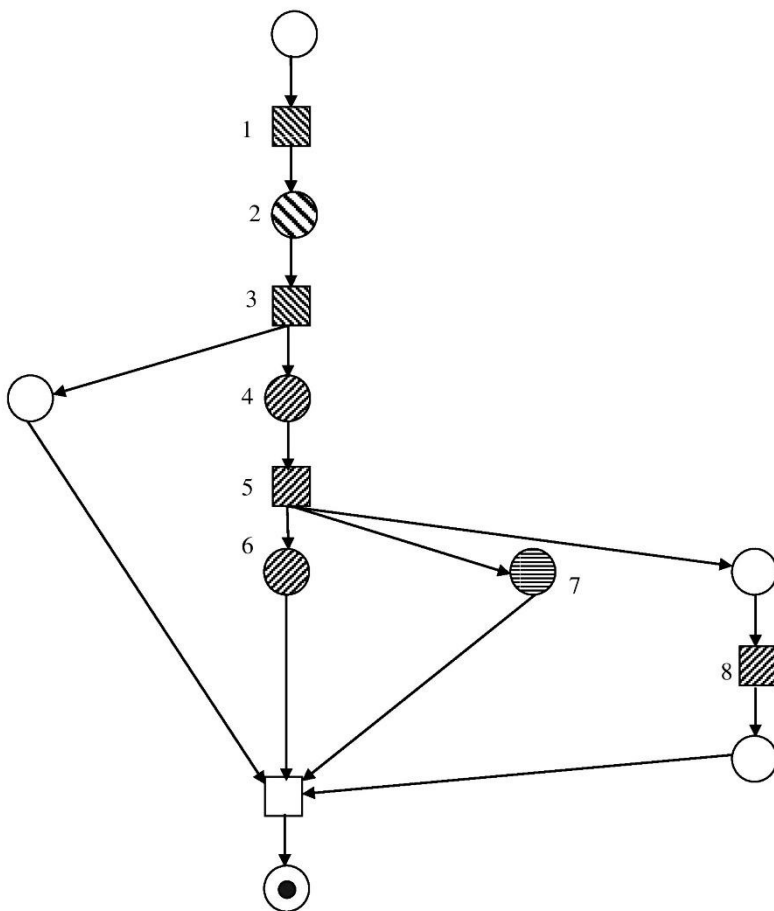
Фиг. 11а.

Срв. текст а.: (1) *Беше тръгнал* [предходно] *рано*. (2) *Вървеше* [едновременно] *вече повече от час*. (3) *Стигна* [основно] *до мястото, където* (6) *щеше да коси* [следходно]. (4) *Почина* [основно] *си малко и* (5) *се хвана* [основно] *за работа*. *Както си* (7) *подпяваше* [едновременно], (8) *се сети* [основно] *за вчерашната случка*.

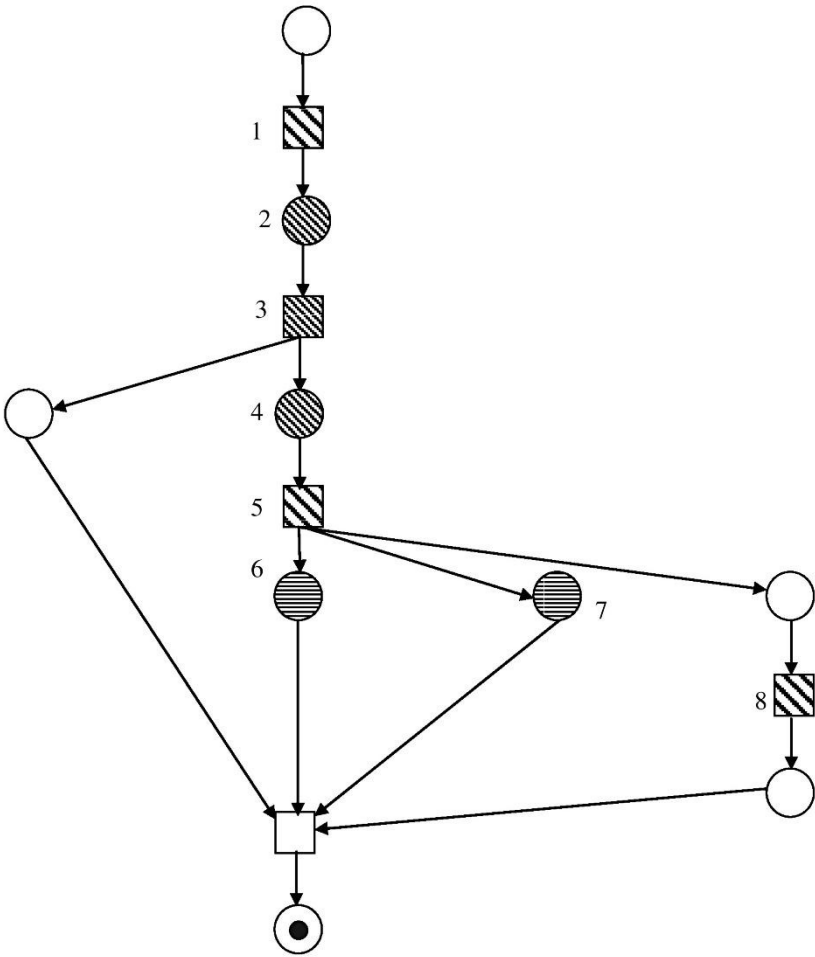

Фиг. 116.

Срв. текст б.: (1) *Беше тръгнал* [предходно] *рано*. (2) *Вървя* [основно] *повече от час*. (3) *Стигнал беше* [предходно] *до мястото, където* (6) *щеше да коси* [следходно]. (4) *Щеше да си почине* [следходно] *малко и да* (5) *се хване* [следходно] *за работа*. *Както си* (7) *подпяваше* [едновременно], (8) *щеше да се сети* [следходно] *за вчерашната случка*.

Фиг. 11в.

Срв. текст в.: (1) *Тръгна* [основно] *рано*. (2) *Беше вървял* [предходно] *повече от час* и (3) *беше стигнал* [предходно] *до мястото*. (4) *Беше си починал* [предходно] *малко* и се (5) *хвана* [основно] *за работа*. (6) *Косеше* [едновременно] *и си* (7) *подпяваше* [едновременно]. *Тогава* (8) *се сети* [основно] *за вчерашната случка*.

Литература:

- KOSESKA-TOSZEWA, Violetta, MALDŹIEVA, Viara, PENČEV, Jordan, 1996: *Modalność. Teoretyczne problemy. Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska, t. VI, cz. I*, Warszawa: SOW.
- KOSESKA-TOSZEWA, Violetta, MAZURKIEWICZ, Antoni, 1998: Net Representation of Sentences in Natural Languages, *Advances in Petri Nets 1988, Lecture Notes in Computer Science*, Springer Verlag
- МАЛДЖИЕВА, Вяра, 2002: Системы глагольных форм в болгарском тексте, *Acta Universitatis Nicolai Copernici – Studia Slavica*, 7. 129–134.
- МУТАФЧИЕВ, Радослав, 1961: Система на глаголните времена в разказ за минали събития, *Български език*, 4. 252–269.